

ОСНОВНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПРОБЛЕМИ У ДЕМОГРАФСКОМ РАЗВОЈУ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Нада Радушки¹

Резиме. Током читавог периода после Другог светског рата одвијали су се сложени и противречни процеси који су имали за резултат опустошено село и дуготрајну кризу у пољопривреди. Масовни трансфер становништва из села у град, односно из пољопривредних у непољопривредне делатности имао је и низ негативних демографских, економских, социолошких, културних и других последица. Смањивање пољопривредног становништва (са 66,0% у 1953. на 10,9% у 2002. години) је једна од најбитнијих промена у социоекономским структурама становништва Србије. С обзиром да је у миграцијама село-град учествовало млађе радно-способно мушко становништво, то је довело до поремећаја старосно-полне структуре пољопривредног становништва у смислу повећања удела жена ("феминизација") и старијих генерација ("сенилизација"). Сенилизација и феминизација села практично су оставиле село без радне снаге, а пољопривреда је постала запостављена привредна делатност.

Кључне речи: пољопривредно становништво, дезаграризација, радна снага, старење, образовна структура, Србија.

Увод

Развој индустрије и других непољопривредних делатности уз истовремено смањење пољопривредног становништва представља законитост процеса економског развоја, односно битан предуслов друштвеног и економског преображаја сваке земље. С обзиром да се у условима неразвијености становништва углавном бави пољопривредом, његовим преласком у непољопривреду директно се обезбеђује радна снага неопходна за развој секундарног и

¹ Др Нада Радушки, научни сарадник, Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука, Београд

терцијарног сектора. Због тога је у почетном периоду привредног развоја, пољопривреда основни извор радне снаге за непољопривредне делатности, али истовремено трансфером радне снаге из пољопривреде решава се и питање аграрне пренасељености.

Опадање пољопривредног становништва јавља се у свим земљама, а врло интензивно манифестовало се у Србији. Међутим, док је високо развијене земље одликовао умерен процес економске трансформације, у Србији је у периоду после Другог светског рата трансфер становништва село-град био исувише брз проузрокујући бројне поремећаје у старосно-полној структури и демографском развоју пољопривредног становништва. Дакле, брзина, а често и стихијност, су главне карактеристике процеса дезаграризације становништва Србије, при чему је трансфер из пољопривреде био бржи од апсорпционих могућности индустрије и других непољопривредних делатности. Иначе, у почетним фазама тог процеса одвијала се тзв. директна дезаграризација становништва, која је значила одлазак, углавном неквалификоване радне снаге из пољопривреде и директно запошљавање у непољопривредне делатности. У каснијим фазама присутна је тзв. индиректна дезаграризација, која је омогућена стицањем одређених квалификација и нивоа стручности, као предуслова за прелазак у непољопривреду.

Обим и кретање пољопривредног становништва, 1953-2002.

Убрзана индустријализација земље после Другог светског рата, повећање животног стандарда, промена структуре потрошње становништва и механизација пољопривреде основни су разлози наглог смањивања укупног и активног пољопривредног становништва Србије.

Према попису из 2002. године² пољопривредно становништво Србије износило је 817,0 хиљада, што је чинило 10,9% укупне популације (табела 1). У односу на 1953. годину, када је број пољопривредног становништва износио 4071,8 хиљада, оно је смањено чак за 3261,8 хиљада, а удео са 66,0% на 10,9%. Иначе, највеће апсолутно опадање пољопривредног становништва забележено је у периоду од 1971. до 1981. године, када је регистровано смањење за око 1,174 хиљада. Опадање је настављено и у

---

² Последњи попис становништва у Србији, спроведен 2002. године, обухватио је само територију Централне Србије и Војводине, па се у циљу упоредивости пописних података анализа за период 1953-2002. односи на иста подручја, односно на Србију без Косова и Метохије.

последњем међупописном периоду (1991-2002.) и износило је 37%.³

Развој пољопривредног становништва у Србији детерминисали су економски и неекономски фактори. Међу економским, најважнију улогу имала је индустријализација, као основни метод развоја у послератним годинама. Трансфер радне снаге из пољопривреде у непољопривреду директно се одразио и на укупно пољопривредно становништво. Иначе, убрзана индустријализација требало је да обезбеди брз економски развој, али је имала и бројне негативне ефекте. Запостављене су друге привредне гране, а нарочито пољопривреда, чија је стопа раста била и неколико пута нижа од индустријске. У пољопривреди није било нових улагања, цене су се формирале на штету пољопривредних производа, доходи пољопривредника су били ниски, тржиште пољопривредних производа је било нестабилно, а врло често су биле штете од природних непогода. С друге стране, непољопривредне делатности су постајале све атрактивније због већих личних доходака и погодности које пружа рад у душтвеном сектору (здравствено и пензијско осигурање и др.), а истовремено је расла и потреба за непољопривредном радном снагом. Неекономски фактори су такође имали битан утицај на трансфер становништва из пољопривреде у непољопривреду. Бољи друштвени статус радничких, а посебно службеничких занимања, више слободног времена, повољнији услови за образовање деце и многи други фактори. Сви они, у својству *pull* (привлачећих) фактора, нарочито су утицали на професионалну оријентацију младих који су били углавном усмерени на непољопривредна занимања, чиме се после етапе директног прелаза у непољопривреду, процес деаграризације и даље наставаљао (Радивојевић, 2006).

Прелазак становништва из пољопривреде у непољопривредне делатности није увек значио и промену места боравка, али му је веома често претходио, па се због тога урбанизација одвијала спорије од деаграризације становништва. Дакле, интензивну деаграризацију становништва није пратио исти темпо урбанизације. На пример, у Србији, од 1953. до 2002. године, пољопривредно становништво се смањило пет пута, а сеоско (односно становништво неградских, тј. осталих насеља) је смањено за свега 1,4 пута. С друге стране, удео пољопривредног у укупном становништву смањено се више од шест пута, а удео сеоског у укупном за само 1,8 пута.

³ У пописима 1953, 1961. и 1971. године у пољопривредно становништво укључивани су активни који су обављали занимање у пољопривреди, рибарству и водопривреди (без обзира на природу занимања). У пописима 1981, 1991. и 2002. године, карактер занимања активних лица представљао је основни критеријум за издвајање пољопривредног становништва, а не преко делатности као раније.

Смањивању пољопривредног становништва претходило је опадање пољопривредне радне снаге које је било нешто споријег интензитета. Најме, у истом периоду, укупан број активног пољопривредног становништва смањен је преко четири пута (са 2279,9 хиљада на 529,2 хиљада), као и његов удео у укупној радној снази Србије (са 73,2% у 1953. на 15,6% у 2002.) (табела 1).

Табела 1. Укупно и активно пољопривредно становништво Србије, 1953-2002
Table 1 Total and active agricultural population of Serbia, 1953-2002

Година	Укупно пољоп. становништво		Активно пољопривредно становништво		Стопа активности (%)
	Број	Удео у укуп. становништву (%)	Број	Удео у укуп. акт. станов. (%)	
Србија					
1953	4071805	66.0	2279908	73.2	56.0
1961	3671669	55.0	2033403	62.0	55.4
1971	3078667	42.7	1886326	53.7	61.3
1981	1905029	25.5	1289073	35.0	67.7
1991	1305426	17.3	904127	25.0	69.3
2002	817052	10.9	529236	15.6	64.8
Централна Србија					
1953	2993822	67.2	1745415	74.8	58.3
1961	2710799	56.2	1575998	63.9	58.1
1971	2317651	44.1	1501220	55.5	64.8
1981	1513603	27.6	1075766	38.1	71.1
1991	1035988	18.0	754544	27.0	73.6
2002	601905	11.0	403730	16.2	67.1
Војводина					
1953	1077983	62.9	534494	68.7	49.6
1961	960870	51.8	457405	56.1	47.6
1971	761016	39.0	385106	46.2	50.6
1981	391426	19.9	213307	24.7	54.5
1991	269438	13.7	149583	17.1	55.5
2002	215147	10.6	125506	13.7	58.3

Извор: Књиге пописа за одговарајуће године, РЗС, Београд.

С друге стране, иако је регистровано апсолутно и релативно опадање у читавом послератном периоду, стопа активности пољопривредног становништва

имала је узлазни тренд (од 1961. до 1991. године), управо због различитог темпа опадања укупног и активног пољопривредног становништва. У последњем међупописном периоду поново је забележено опадање и у 2002. години стопа активности износила је 64,8%. Иначе, достигнута стопа активности аграрног становништва знатно је виша од стопе активности укупног становништва Србије (45,3%). Разлика у овим стопама последица је већег радног ангажовања старијих лица, као и већа економска активност пољопривредника у млађим старосним групама, у којима се иначе иначе непољопривредно становништво још увек школује (20-24 и 25-29 година). Због свега тога већа је искоришћеност радног контингента у пољопривреди него целокупног радног контингента.

Регионално посматрано, дезаграризација становништва била је наглашенија у Војводини него на подручју Централне Србије. Преме подацима из 2002. године регистрован је већи проценат аграрног становништва у Централној Србији (11,0%) него у Војводини (10,6%) и такав тренд био је присутан током целог посматраног периода мада су разлике временом ублажене. Такође, и удео пољопривредне радне снаге већи је у Централној Србији (16,2%), него у Војводини (13,7%), што се односи и на стопу активности пољопривредника (67,1%, односно 58,3%), условљену и знатно нижом активношћу женског пољопривредног становништва Војводине. Објашњење лежи делимично и у чињеници да се жене у Војводини приликом пописа радије изјашњавају као издржаване него активне пољопривреднице.

Демографско старење и феминизација пољопривредног становништва

Трансфер становништва из пољопривреде у непољопривредне делатности, поред несумњиво позитивних ефеката (пораст запослености, веће могућности за образовање, итд.), имао је за резултат и бројне негативне појаве. Наиме, познато је да смањивање радне снаге у пољопривреди може да угрози производњу у овој привредној области ако не дође до бржег повећавања продуктивности него што је смањење економске активности. С тим у вези, а имајући у виду да је у миграцијама село-град учествовало млађе радно-способно мушко становништво, то се битно одразило на старосно-полну структуру пољопривредног становништва. Наиме, дошло је до поремећаја те структуре у смислу повећања удела жена ("феминизација") и старијих генерација ("сенилизација"), што се рефлектовало и на репродукцију пољопривредног становништва (Радужици, 1995).

У Србији је у целом посматраном периоду у укупној пољопривредној популацији преовладало женско становништво (изузев у време последњег пописа). Тако су у 1953. години жене чиниле 53%, а у 2002. години 48,6% укупног

пољопривредног становништва. Код активних пољопривредника континуирано је више мушкараца него жена, изузев у време пописа 1981. године услед масовног одласка на привремени рад у иностранство током седамдесетих година међу којима је било много и пољопривредника. Према последњем попису из 2002. године, удео мушкараца у пољопривредној радној снази износио је 57,7%.

Сличне тенденције у кретању пољопривредног становништва према полу, односно вишак жена у укупној пољопривредној популацији испољене су и у Централној Србији, као и у Војводини (изузев 1991. и 2002. године). Разлика међу подручјима постоји и у полној структури радне снаге у пољопривреди. У Војводини је у свим пописима регистрован већи проценат мушкараца него жена, док је у Централној Србији у време 1981. и 1991. године било више жена. Такође, стопе активности пољопривредника више су у Централној Србији него у Војводини у току читавог посматраног периода. Посебно велика разлика међу подручјима јавља се код стопа економске активности жена. Према попису из 2002. године стопе активности за мушко односно женско пољопривредно становништво биле су 73,7% и 60,2% у Централној Србији, док су у Војводини износиле 70% за мушкарце и 45,2% за жене (Радивојевић, 2006).

Пораст активности женског пољопривредног становништва Србије, који је био бржи од повећања активности мушкараца, као и интензивније смањивање мушког пољопривредног становништва, довели су до сталног пораста учешћа пољопривредне радне снаге у укупном активном становништву Србије. Феминизација пољопривредне радне снаге се одвијала много брже од феминизације укупног пољопривредног становништва.

Процес дезаграризације је, такође, имао за непосредну последицу и нагло старење како укупног тако и активног пољопривредног становништва. Демографско старење представља процес који је већ дуже време присутан у Србији, али је код пољопривредног становништва још интензивнији, чиме је значајно угрожена проста репродукција аграрне популације. Када је у питању радна снага у пољопривреди, неповољне промене у старосној структури имају негативан утицај на одвијање саме пољопривредне производње и представљају ограничавајући фактор пољопривредног развоја.

Према подацима из 2002. године, у укупном пољопривредном становништву готово једна трећина (31,1%) је старија од 55 година, а 17,7% од 65 година (табела 2). Још је неповољнија старосна структура активних пољопривредника. Чак 38,7% укупног броја тих лица је старије од 55 година, а 19,5% од 65 година. Промене у старосној структури пољопривредног становништва одвијале су се у правцу смањења апсолутног броја у свим старосним групама, а релативно смањење је регистровано само за старије од 55 година. Исто се

може рећи и за активне пољопривреднике (осим са млађе од 15 година). Генерално, највеће апсолутно смањење забележено је код старијих од 55 година. На пример, у групи 55-64 било је преко 310 хиљада пољопривредног становништва 1991. године, а свега 108,4 хиљада 2002. године, а код активних 260 хиљада 1991. године, а 101,6 хиљада 2002. године. Значајно смањење евидентно је и код лица преко 65 година старости.

Табела 2. Пољопривредно становништво Србије
по активности и старости, 2002.

Table 2 Agricultural population of Serbia by active and age, 2002.

	Укупно	Испод 15	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	Преко 65
Србија								
Укупно	817052	123626	95196	100771	100362	138112	108380	144752
Активно	529236	...	34570	70486	87434	129521	101574	102947
Издживано	287816	123626	60626	30285	129028	8591	6806	41805
<i>Структура у%</i>								
Укупно	100.0	15.1	11.7	12.3	12.3	16.9	13.3	17.7
Активно	100.0	...	6.5	13.3	16.5	24.5	19.2	19.5
Издживано	100.0	42.9	21.1	10.5	4.5	3.0	2.4	14.5
Централна Србија								
Укупно	601905	86608	66929	73999	70224	102729	84624	111752
Активно	403730	...	26446	52916	62764	97834	80272	81137
Издживано	198175	86608	40483	21083	7460	4895	4352	30615
<i>Структура у%</i>								
Укупно	100.0	14.4	11.1	12.3	11.7	17.1	14.1	18.6
Активно	100.0	...	6.6	13.1	15.5	24.2	19.9	20.1
Издживано	100.0	43.7	20.4	10.6	3.8	2.5	2.2	15.4
Војводина								
Укупно	215147	37018	28267	26772	30138	35383	23756	33000
Активно	125506	...	8124	17570	24670	31687	21302	21810
Издживано	89641	37018	20143	9202	5468	3696	2454	11190
<i>Структура у%</i>								
Укупно	100.0	17.2	13.1	12.4	14.0	16.4	11.0	15.3
Активно	100.0	...	6.5	14.0	19.7	25.2	17.0	17.4
Издживано	100.0	41.3	22.5	10.3	6.1	4.1	2.7	12.5

Извор: Као за табелу 1.

Напомена: Разлику до укупног броја чини група Непознато.

Смањење је углавном последица повећаног пензионисања пољопривредника, код којих је почев од 1987. године уведено обавезно пензионо осигурање, под истим условима као и за непољопривреднике. То се одразило и на релативно смањење лица тих старости у укупном пољопривредном, односно активном пољопривредном становништву, што је донекле изменило и старосни састав како укупног тако и активног пољопривредног становништва.

Али, без обзира што у последњем међународном периоду није погоршана старосна структура пољопривредне радне снаге, ипак је сваки други пољопривредни произвођач старији од 50 година. Са аспекта пољопривредне производње таква старосна структура је јако неповољна, не само за развој, него и за обављање пољопривредне делатности. Ако се старосни састав пољопривредне радне снаге упореди са структуром укупне радне снаге, остаје чињеница да је старење присутније код пољопривредника. Јер, код укупне радне снаге свега 10,5% је отпадало на становништво старије од 55 година, а само 3,2% на старије од 65 година.

Посматрано по подручјима, може се приметити да је старосна структура неповољнија код становништва Централне Србије. На пољопривредно становништво старије од 55 година у Централној Србији отпада 32,7%, а у Војводини 26,3%. Слично је и са радном снагом јер 40% активног пољопривредног становништва у Централној Србији је старије од 55 година, односно 34,4% у Војводини.

Старосна структура пољопривредног становништва у значајној мери условљава и њихову образовну структуру која је најповољнија код млађег, а најнеповољнија код најстаријег становништва. У поређењу са другим европским земљама у Србији је образовни ниво пољопривредне радне снаге и даље изразито низак. Тако, у развијеним земљама пољопривредни произвођач има најмање средње образовање, а преко 20% је оних који су завршили високе школе. На пример, у Енглеској је још седамдесетих година готово једна петина фармера имала средње образовање. Такође, резултати многих истраживања указују на везу између степена образовања и величине газдинства, јер чак половина пољопривредника у Енглеској са великим поседом (преко 400 ха) има посебне квалификације из области пољопривреде (Hill, Ray, 1987). Насупрот томе, у Србији, на просечно малој површини пољопривредног газдинства (до 5 ха), не могу се применити стечена знања па је и то разлог ниског образовања пољопривредника. С друге стране, са аспекта развоја пољопривреде и примене научних и техничких достигнућа, подизање образовног нивоа и стицање адекватних квалификација има велики значај, али је некад теже разбити традиционални начин сељачке производње и његов страх да пређе на нове методе рада, него што сам производни процес захтева додатне квалификације (Станковић, 1996).

Између пољопривредног и непољопривредног становништва Србије постоји битна разлика у нивоу писмености и школске спреме. Удео неписмених код непољопривредног становништва износио је 2002. године 3,2%, а код пољоп-

ривредног чак 5,7% (Бјелобрк, 2005). Такође, код пољопривредног становништва најзаступљенији су нижи нивои школске спреме. На лица без школе и са највише завршеном основном школом отпада 80,1% пољопривредног становништва, наспрам 41,5% код непољопривредног. Заступљеност средњег образовања је готово 2,5 пута већа код непољопривредног становништва, а више и високо образовање има 12,3% непољопривредног и само 0,9% пољопривредног становништва. Иначе, образовни ниво жена је нарочито неповољан јер је међу пољопривредницама чак 9,7% неписмених, а 83,8% је без школе или са највише завршеном основном.

Треба истаћи да је у савременим условима образовање руралне популације несумњиво веома важан фактор развоја пољопривредне делатности. Складан и уравнотежен однос између привредног развоја и смањења пољопривредног становништва намеће потребу преображаја економске структуре становништва и радне снаге, за који значајану улогу има процес образовања.

Закључак

Током читавог периода после Другог светског рата одвијали су се сложени и противречни процеси који су имали за резултат популационо опустошена села и дуготрајну кризу у пољопривреди. Демографска слика пољопривредног становништва Србије веома је неповољна. Интензиван процес демографског старења укупног и активног пољопривредног становништва има бројне негативне импликације, а може се очекивати, имајући у виду ефекте демографске инерције, и у будућем периоду. Контингент фертилног становништва је редукован, што се одражава на ниске стопе наталитета ове популације, а због високог учешћа старих лица, морталитет је знатно повећан, што има за резултат негативни природни прираштај пољопривредног становништва и изражену депопулацију у многим подручјима. Садашња ситуација на селу показује да је образовни систем неприлагођен селу и пољопривреди и да проблему образовања треба посветити више пажње. Будућој пољопривреди уместо необразованог сељака неопходан је сељак-стручњак који је способан да се прилагођава и усваја резултате савременог технолошког развоја.

Имајући у виду потребе савремене пољопривредне производње, ниво развијености пољопривредне делатности у развијеном свету, актуелне процесе и тенденције, може се констатовати да пољопривредно становништво у Србији, које одликује неповољна старосна и лоша образовна структура, не може представљати потенцијал за развој пољопривреде, већ пре ограничавајући фактор развоја. Утицај неповољне демографске ситуације могао би се ублажити применом функционалне демографске политике и савременог концепта ревитализације пољопривреде и села.

Литература

1. Бјелобрк Гордана (2005). „Образовне карактеристике становништва Републике Србије Попис 2002“, Саопштење на саветовању *Анализа коначних резултата пописа становништва, домаћинства и станова 2002* (Београд: РЗС и Статистичко друштво Србије).
2. Hill, Berkeley and Derek Ray (1987). *Economics for Agriculture e -Food, Farming and the Rural Economy*, (London: Macmillan Education).
3. Радивојевић Биљана (2006). „Економске структуре становништва Србије“, *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године* (Београд: Републички завод за статистику, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије), стр. 223-251.
4. Радушки, Нада (1995). „Пољопривредно становништво“, Економске структуре становништва, *Становништво и домаћинства Србије према попису 1991.године* (Београд:Републички завод за статистику), стр. 251-263.
5. РЗС (2004). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Пољопривредно становништво*, Књига 7, (Београд: Републички завод за статистику Србије).
6. РЗС (2005). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Укупно и пољопривредно становништво*, Књига 19, (Београд: Републички завод за статистику Србије).
7. СЗС (1993). *Попис становништва 1991. Укупно и пољопривредно становништво*, Књига 10, (Београд: Савезни завод за статистику СФРЈ).
8. Спасовски, Милена и Јован Илић (1989). „Проблеми демографског развоја и депопулације руралних простора у СР Србији“, *Зборник радова XXXVI*, (Београд: Географски факултет ПМФ), стр. 133-147.
9. Станковић, Владимир (1996). „Социопрофесионално самообнављање активних пољопривредника централне Србије и Војводине према попису 1991“, *Становништво* (Београд:Центар за демографска истраживања), год.XXXIV, број 1-2. стр. 125-136.
10. Тодоровић, Марина и Гордана Војковић, (1999). „Становништво - елемент развоја пољопривреде у Србији“, *Становништво* (Београд: Центар за демографска истраживања), год. XXXVII, број 1-4. стр.141-163.
11. UNITED NATIONS (1998). *Recommendations for the 2000 censuses of population and housing in the ECE region* (New York and Geneva United Nations).

Примљено: 25.09.2008.

Одобрено: 30.10.2008.

UDC: 323.333(497.11)

BASIC TENDENCIES AND PROBLEMS IN DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL POPULATION OF SERBIA

Nada Raduski, Ph.D.

Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade

Summary

The end-result of the complex and contradictory processes taking place in the agriculture throughout the period since the Second World War is depopulation and persistent crisis in agriculture. Mass transfer of rural population to cities and transition from agricultural to non-agricultural activities has had a series of negative demographic, economic, sociological, cultural and others consequences. The decline in agricultural population (from 66.0% in 1953. to 10.9% in 2002.) is one of the most significant change in the social and economic structure of population in Serbia. Due to the characteristic migration patterns by age and sex, they have had a substantial impact on the change in age-sex structure of agricultural population (increasing share of women and old generations). Feminization and senilization of village practically left them without labor force, while agricultural became a neglected activity.

Key words: agricultural population, desagrarization, labor force, aging, educational structure, Serbia.

Author's Address:

Dr Nada Raduški
Institut društvenih nauka
Kraljice Katarine 45
Beograd
tel. 3613-892
e-mail: raduski@eunet.yu